

Filantropinin Sınırları

Türkiye’de Modernite ile Gelenek Arasında Kalan Vakıflar

Türkiye’de hayırseverlik ve filantropi şeklinde kendini gösteren sivil sorumluluğun, 14. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun başlangıcında ortaya çıkan ve günümüze kadar süre gelen uzun ve derin bir tarihi vardır. Hayırseverlik ve bağış, zaman içerisinde kendini hem resmi hem gayri resmi olmak üzere çeşitli yollarla ortaya koymuştur, ancak cemaatlerin ve toplumun genelinin refahına ve sağlığına olan derin ilgisi daima temel dayanağı olarak kalmıştır. Bundan dolayı bağışın en kurumsallaşmış şekli olan vakıf, Türkiye’de toplumsal refahı geliştirmekte önemli bir rol oynamış ve refahın dağılımında etkili bir kanal olarak hizmet etmiştir.

Çağdaş Türkiye’nin karşılaştığı temel zorlukları incelediğimizde, ister Güneydoğu’daki kadın konusu, ister hassas dış politika meseleleri ya da eğitim kalitesini arttırmaya ilişkin konular söz konusu olsun, gözümüze çarpan ilk şey bu sorunları ele alan sivil girişimlere verilen önemin değişmiş olmasıdır. Aynı zamanda Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne adaylığının kazandırmış olduğu moment; demokrasinin, sosyal adalet ve katılım için demokrasi ideallerinin derinleşmesinde ve bunların farkına varılmasında büyük adımlar atılmasına öncülük etmiştir. Son zamanlarda gösterilen desentralizasyon çabaları; Türkiye’deki yeni yönetim deneyimini geleneksel olarak tanımlayan merkezi planlama yöntemlerinden daha çok, yerel çözüm üretimine verilmeye başlanan değerin altını çizmektedir. Vakıflar, bu yeni paradigma doğrultusundaki dönüşümün anahtar parçasını oluşturmaktadır.

Filantropi; yeni düşünce ve metotlarını denemek, ortakları diyaloga teşvik etmek ve daha geleneksel ve “güvenilir” metotlar uğruna vazgeçilmesi olası riskleri göze alabilmek için ana sermaye sağlayan, sivil toplumun gerçekten önemli bir bileşenidir. Sonuç olarak vakıflar; bağımsız ve özel karar alımının, kamu yararını arttıran çözümler geliştirilmesindeki önemini tanıyan ve temsil eden küresel bir olgunun parçası haline gelmiştir. Fakat bu gelişmeler çerçevesinde vakıfların etkisi ve etkinliği; kendi stratejilerini hayırseverlikten filantropiye çevirmeye ve yardım çalışmaları yada geleneksel hayırseverlik uygulamaları yoluyla sorunları yatıştırmayı bırakıp toplumumuzda baş gösteren eşitsizlik ve sosyal adaletsizliğin nedenlerine inmeye ne kadar yakın olduklarına bağlıdır. Temel ve acil ihtiyaçlara çare olarak hayırseverliğe her zaman önemli bir rol düşse de zorlu problemler kapsamlı çözümler ve stratejileri gerektirmektedir. Kaynakları, esneklikleri ve liderlikleri ile vakıflar bu yaklaşımın özünü oluştururlar.

Ancak bugünün filantropi uygulamalarına, özellikle Türkiye gibi Müslüman toplumlar bağlamında bakıldığında, sosyal adalet savunuculuğunun getirdiği sorumlulukları vakıfların ne derece yerine getirebildiği konusu pek net değildir. Mayıs 2003’den bu yana TÜSEV, sosyal adalet yönelimli filantropiyi anlamak ve ölçmek için yapılan kapsamlı bir araştırmada yer almaktadır. Ford Vakfı destekli bu proje, Müslüman ülkeler, diaspora ve azınlık cemaatlerinde filantropinin teşvikine yönelik olup, bu geniş araştırmanın parçası olarak benzer çalışmalar Hindistan, Endonezya, Mısır, Tanzanya ve İngiltere’de de gerçekleştirilmektedir.

Türkiye’de yürüttüğümüz çalışmanın dört önemli boyutu bulunmaktadır; her biri bugünkü yasal ve mali çevreyle birlikte tarihi ve çağdaş uygulamalardan yola çıkarak Türk vakıflarını karşılaştığı zorluklar ve engeller ile filantropi yönelimli sosyal adaletin potansiyelini incelemek için Türkiye’de hayırseverlik ve filantropinin bugünkü durumunu açığa çıkarmak amacını gütmektedir. Bu çalışmada;

1. Osmanlı döneminden günümüze vakıflara tarihsel bir genel bakış,
2. Türkiye genelinde 7 ilde vakıflarla yapılan derinlemesine görüşmeler,

3. Türkiye genelinde 500 vakıfla kurumsal boyutları ve sosyal adalet yönelimleri üzerine yapılan anket ve

4. Türkiye genelinde 1500 vatandaşla kişisel hayırseverlik uygulamaları, vakıf algıları, katılım dereceleri ve sosyal adalete yönelik tutumları üzerine yapılan anketler yer almaktadır.

Türkiye’de çağdaş vakıflar daha önce hiç bu şekilde incelenmediği için hiç şüphe yok ki bu çalışma, açığa çıkaracağı bilgiler ve konuya tutacağı ışıkla ülke genelinde filantropiyi destekleyecek eylem programları için temel oluşturacaktır.

Dünü ve Bugünü ile Türkiye’de Vakıflar

Atılan dev adımlara rağmen Türkiye’de vakıflar, Osmanlı etkisi ile yeni geleceklerini uzlaştırmaya çalışmak durumunda kalmakta ve bu durum kurumsal, işlevsel, yasal alanlar ile sorumluluk alanları için zorluklar yaratan ilgili bir vasiyetin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmaktadır. Vakıfların, gelenekselden modern bir çerçeveye geçiyor olması, vakıfların durumunu toplumun bütünü bağlamında incelememizi gerekli kılmaktadır. Türkiye’de vakıflar üç ana boyut çerçevesinde daha iyi anlaşılabilir: bunlar özerklikleri, değerleri ve güçleridir.

Osmanlı İmparatorluğu süresince padişah tarafından özerk olarak kabul edilen yegane kurum (her zaman tam bir özerkliğe sahip olmamalarına ve bazen devletin baskısına tabi olmalarına rağmen) vakıflardı. Buna rağmen bu dönem boyunca bir vatandaşın hem siyasal, hem sosyal hem de ekonomik anlamda önemli ölçüde güçlü denebilecek, devletten bağımsız kuruluşlar kurabiliyor olması oldukça büyük bir önem arz etmekteydi. Bunun için alan oluşturan şey vakıflara yüklenen toplumsal değeri ve üstelik bu değer yalnızca vakıflara verilen dini önemden kaynaklanmamakta, bunun yanı sıra belli başlı hizmetlerin vakıflarca sağlanmasındaki işlevsel önemlerinden ve ekonomik gelişimi kolaylaştırıcı rollerinden de kaynaklanmaktaydı. Gerçekten de vakıfların sahip olduğu kervansaraylar, hanlar sayesinde yüzyıllarca doğu ile batı arasındaki ticaret yolları muhafaza edilmiştir.

Vakıflar zaman içinde, güç için rekabet edenler arasındaki çekışmeli ilişkilere temel oluşturarak padişahın elinde tuttuğu ekonomik ve siyasal gücü ele geçirmede başlıca araç haline gelmiştir. 19. yüzyılda imparatorluğun yavaş yavaş zayıflaması ile devlet, gücü kendisinde birleştirebilmek amacıyla rakip güç merkezlerine darbe indirmiştir. Sultan Mahmut tarafından başlatılan batılılaşma hareketleri, padişahın imparatorluk üzerindeki kontrolü geri kazanmak için gösterdiği gayretlerin doruk noktasını oluşturmuştur. Vakıflar da bu temizlik sürecine dahil edilmiş, ilk kez vakıflar, gelirleri hakkında bilgi edinmek ve özerkliklerini sınırlamak için tasarlanmış özel idari bir organın kontrolü altına girmişlerdir. Bu süreç Türkiye Cumhuriyeti’nin 1923’te kuruluşu ile nihayet sona ermiş ve böylelikle bütün vakıf malvarlığı devlet kurumlarına bağlanmıştır. Sade bir vatandaşın vakıf kurabilmesi ancak 1967’den sonra mümkün olabilmektedir..

Vakıflara bugün yine aynı özerklik, değer ve güç çerçevesinden bakacak olursak farklı koşulların var olduğunu görürüz. Vakıf faaliyetlerine gerektiğinden fazla devlet kontrolü getiren kısıtlayıcı yasal ve hukuki çerçeve, vakıf özerkliğini ciddi bir şekilde sınırlandırmaktadır. Her ne kadar bu durum son zamanlarda değişmeye başlamış ise de hala bir problem olarak varlığını sürdürmektedir. Vakıflar çoğunlukla özel şirketler gibi vergilendirilmektedir; kamu yararlı/vergiden muaf statüsü on yıl önce oluşturulmuş olup bu statüye sahip olmak (bugün 4576 vakıftan yalnızca 214’ü bu statüye sahiptir) oldukça zordur. Bu aynı zamanda kamu yararı kavramının belirsiz olması nedeniyle vakıflara verilen toplumsal değer de bir göstergesidir. Daha geniş anlamda, sivil kuruluşlar halen daha 19 uncu yüzyılda ortaya çıkan güvensizliğin devamı olarak, devlet otoritesine karşı oldukları ve ideolojik çekişme alanı oluşturdıklarına dair görüşlerle mücadele etmek

durumdadırlar. Bu unsurlarla beraber yıpratıcı ekonomik ortamın etkisi, vakıflarca yürütölen bir çok etkinliğin ve buna bağlı olarak sorun çözme kapasitelerinin sınırlandırılmasına neden olmaktadır. Bunun yerine, devlet vakıf ve benzeri sivil toplum kuruluşlarını sosyal ihtiyaçların giderilmesinde kritik öneme sahip ortaklar olarak görmelidir.

Başlangıç Görüşleri

Alan çalışmamızın büyük bölümü henüz gerçekleşmek üzere olmasına rağmen ilk değerlendirmemiz, gelenekselden modern bir çerçeveye geçiş içinde olan Türk vakıflarının sosyal adaleti güçlendiren filantropi kapasitelerini anlamak açısından aşağıda bahsedilen engellerin kritik önem taşıdığı yönündedir:

1. İşlevsellik: Sosyal Hizmet veya Toplumsal Değişim

Yukarıda bahsedildiği gibi Türkiye’de vakıflar kimliklerini, misyonlarını ve programlarını - kaynaklarını değişiminin gerçek temsilcisi olarak hareket etmek için kullanmak istiyorlarsa- bunları yeniden tanımlamaları gerekmektedir. Aksi halde geleneksel sosyal hizmet sağlayıcısı çerçevesinde kalacaklar ve bu da vakıfların yapısal değişim üzerindeki uzun vadeli etkisini sınırlayacaktır.

2. Kurumsallık: Süreklilik veya Esneklik

Sosyal değişim yönünde gittikçe artan yönelimin bir parçası olarak vakıflar ayrıca esnek olmayı öğrenmek ve önemli sorunlar ortaya çıktığı anda bunlara yanıt verebilecek uzmanlığa erişmek zorundadırlar. Bu, vakıfların çalıştıkları alanları ve toplulukları çok iyi tanımlamaları gerektirmektedir; böylelikle gelişen şartlara hitap edebilir, yeni ortaklar arayıp bulabilir ve yeni metotlar geliştirebilirler. Sosyal değişim çalışması için ihtiyaç duyulan yenilikçi ve esnek metotlar, mali veya misyon yönelimli göstergeler hesaba katıldığı sürece, kurumsal süreklilik anlayışına çok iyi bir şekilde karşı durulabilir. Vakıflar esneklik ile sürdürülebilirlik arasındaki bu tansiyonu dindirecek hem mali hem idari beceriye ve kapasiteye sahip olmalıdır. Vakfın kurumsal bir çerçeve olarak bunu ne derecede gerçekleştirdiği konusu araştırmamızın merkezinde yer almaktadır.

3. Erişilebilirlik: Seçkin veya Kapsayıcı

Filantropi; sermaye ve yürütölen program çalışması için temel teşkil eden mali kaynakların varlığı ile tanımlanır. Bireysel veya bir grubun parçası olarak, sade bir vatandaşın vakıf kurma kapasitesi sınırlı olduğu için vakıf yapısı daha çok toplumun varlıklı kesimine devredilmiş ve toplumun genelinin örgütlü filantropide oynayabileceği rol marjinalleştirilmiştir. En azından, bağışçılar ve yararlanıcılar arasında hesap verilebilirliği ne tür mekanizmaların geliştirip güçlendirebileceği üzerinde düşünmeliyiz. En iyi koşullarda ise kamusal hayır cemiyetleri veya mahalli vakıflar gibi yerel kaynak oluşturma girişimlerinde halkın katılımını arttıracak yeni modellerin geliştirmesi üzerinde durmalıyız.

4. Yasal Ortam: Sınırlayıcı veya Fırsat Tanıyan

Son ve belki de en önemlisi olarak, sosyal değişim filantropisi için oluşturulan hareket alanı yasal içeriğe bağlıdır. Günümüzde aşırı devlet gözetimi, bürokratik düzenlemeler, ağır vergiler ve malvarlığını artırma üzerindeki kısıtlamalar; vakıfların yukarıda sayılan göstergeleri başarıyla aşıp sosyal değişimin temsilcisi olarak kapasitelerini harekete geçirmelerini zorlaştırmaktadır.

İslami filantropi alanında meydana gelen tarihsel geçişi ele almamız, sadece Türk toplumunda değil, aynı zamanda Balkanlar ve Orta Doğu’da vakıfların yüzyıllardır yapmış

olduğu önemli katkıların değeriendirilmesini de sağlamaktadır. Türkiye’de filantropiye yeni bir vekil için bir araştırmaya girişmiş bulunuyoruz; ancak vakıfların yeniden toplumun önemli problemlerini çözen birimler olarak hareket edebilmesi ortak bilinç ve harekete bağlıdır. Yeni anlayışlar ve taze görüşler ışığında Türkiye’deki vakıflar, sosyal değışim ve dönüşüm aracı olarak güçlendirilebilirler.

Kaynaklar:

“The Provision of Public Goods Under Islamic Law: Origins, Impact, and Limitations of the Waqf System”, Law and Society Review, 35-4 (December 2001), 841-997.

Çizakça, M., A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present, Istanbul: Boğaziçi University Press, 2000.

Bonner, M., Ener, M., Singer, A.(ed), Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts, New York:State University of New York Press, 2003.

Öztürk, N., Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Ankara: Türk Diyanet Vakfı, 1995.